

SAFEVÎ ETKİSİ ÖNCESİNDE ANADOLU'DA CA'FERİLİK*

Şaban BANAZ**

Öz

Ca'ferîlerin ve Ca'ferîliğin Anadolu'ya ne zaman, nereden ve hangi yollarla girdiğinin tespit edilebilmesi için Anadolu Türk tarihinde yaşanan dînî/mezhebî hayat serüveninin bilinmesi gerekmektedir. Bu da Türklerin Anadolu'ya gelmezden önce hangi mezheplerin etkisinde kaldıklarının, yerleştiklerinde hangi inançlarla karşılaştıklarının ve yakın temas içerisinde buldukları devletlerden inanç noktasında ne denli etkilenip etkilenmediklerinin bilinmesine bağlıdır.

Konu hakkında yapılan çalışmalarda Ca'ferîliğin ya da îtikâdî alandaki ismiyle İmâmiye'nin Anadolu'ya girişi hakkında tarihi köken irdelenirken birbirinden oldukça farklı, zıt fikirler ve tarihi temellendirmeler yapılmakta; bu fikirler içinde Ca'ferîliğin yeri hakkında ise değişik görüşler ortaya atılmaktadır. Bu makalede Ca'ferîliğin Anadolu'ya girişi ele alınacak ve Anadolu'nun Erdebil Tekkesi etkisine girmeden önceki XI. ve XIV. yüzyıllar arasındaki dînî/mezhebî ve sosyal hayatı hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler; Şîî, Ca'ferî, Ca'ferîlik, İmâmiye, Safevîler, Anadolu.

JAFERISM IN ANATOLIA BEFORE THE SAFEVID EFFECT

Abstract

In order to determine when, in which way the Ja'fari and Ja'farism entered Anatolia, the adventure of religious / sectarian life in Anatolian

---

* Geliş Tarihi / Received Date : 25.04.2018   Kabul Tarihi / Accepted Date : 25.06.2018
Bu makale "*Anadolu'da Ca'ferîlik, Ca'ferîler ve Ca'ferîleşme Olgusu Çorum Ehl-i Beyt Vakfı Örneği*" isimli doktora tezinden üretilmiştir.
** Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, saban.banaz@gop.edu.tr.
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1401-832X

Turkish history should be known. This is due to the fact that to what extent the Turks are influenced by Anatolian influences before they come to Anatolia, what beliefs they encounter with their beliefs, how they are closely related to the faith of the states they are in close contact with, and finally whether they are Ja'faris who come to Anatolia from outside for any reason.

In the studies on the subject, while examining the historical origin of Ja'farism entry into Anatolia, they are based on quite different, opposite ideas and historical bases; there are different opinions about the place of Ja'fari in these ideas. Therefore, the entry of Jafarism into Anatolia will be discussed in this article, and at the same time, a brief information about Ja'farism will be given first and then it will be given information about the religious / sectarian and social life of Anatolia in the XI and XIV centuries before the influence of Safavî of Anatolia.

Keywords: Shiite, Ja'feri, Ja'ferism, Imamiye, Safavids, Anatolia.

Giriş

Ca'ferîlik, imâmetin nass ve tayin ile Hz. Ali ve onun oğullarının hakkı olduğunu savunan, Şia'nın günümüzdeki en büyük kollarından biri olan İmâmiye'nin daha çok fıkıh okulunu, (amelî mezhebini) ifade etmek için kullanılan bir mezhepler tarihi terimidir.¹ Günümüzde İran'ın resmî mezhebi olan İsnâaşeriye, tarihî ve siyâsî yönü bakımından genel bir ifade ile "Şia", kelâmî yönü bakımından "İmâmiye", fikhî yönü bakımından ise "Ca'feriyye" olarak anılmaktadır.² Bu mezhep imâmet anlayışında Zeydiye'den başka hemen hemen bütün Şîi kolların imâmetinde birleştiği takva ve ilimde üstünlüğü herkesçe kabul edilen Ca'fer Sâdık'ın (ö.148/765) vefatından sonra öğrencileri ve sevenleri tarafından Şia ile eş anlamlı olarak altıncı imam Ca'fer Sâdık'ın ismine nisbetle "Ca'ferîlik" şeklinde kullanılır olmuştur.³ Ancak burada şunu hemen ifade etmemiz gerekir ki Ca'fer Sâdık, Şia tarafından dînî bir lider olarak görülmesine rağmen o, hayatı boyunca öğrencilerinin yanında dînî liderliğini

¹ Ebu Ca'fer el-Kummî (Şeyh Saduk), *Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 3-5.

² Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşr., 2012, s. 92; İlyas Üzüm, "Alevîlik-Ca'ferîlik ilişkisi veya ilişkisizliği", *İslâmiyât Dergisi*, Ankara 2003, cilt: 6, sayı: 3, s. 63.

³ Abdülbâki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985, s. 49; Emine Öztürk, *Dînî ve Kültürel Ritüelleriyle Ca'ferîlik*, İstanbul: Rağbet Yay., 2014, s. 13; İsmail Mutlu, *Tarihte ve Günümüzde Ca'ferîlik*, İstanbul: Mutlu Yay., 1995, s. 28.

öne çıkararak hiçbir açıklama yapmamıştır.⁴ Aynı şekilde tarihsel süreçte veya günümüzde genelde Şia'nın özelde ise İmamiye'nin Ca'fer Sâdık'a nispet ederek verdiği birçok fikir veya düşünce de ona ait değildir. Nitekim o, ilminin ilham olmadığını, kendisinin her şeyi bilemeyeceğini ve başkalarının kendisinden daha âlim olabileceğini belirtmiş; yaşadığı dönemdeki İslam'ın temel prensiplerine aykırı olan gulat ve bâtniliğe ait fikirlere şiddetle karşı çıkmıştır.⁵

Bu mezhebe On iki İmam içerisinde altıncı imam Ca'fer Sâdık'ın isminin verilmesi, Ca'ferîlerin sadece İmam Ca'fer-i Sâdık'a inandıkları ve onu bu mezhebin kurucusu olarak kabul ettikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü Ca'ferîler, On iki İmam içerisinde hiçbirisine özel bir ayırım yapmadan hepsine bir ve eşit olarak inanmaktadır. Ca'ferîler Hz. Ali ile Ca'fer Sâdık arasında, Hz. Hüseyin ile Hz. Hasan arasında, Zeynel Âbidin ile diğerleri arasında hiçbir fark görmemektedir. Onlara göre İmam Ca'fer Sâdık sadece önceki imamların sakladıkları tüm birikimleri ortaya çıkaran kişidir.⁶

Ca'ferîlik hakkında birtakım özet bilgiler vermeye çalışırken burada, İslam Mezhepleri Tarihi açısından şu önemli açıklamayı yapmamız gerekmektedir: Ca'ferîliğin İslam dünyası içerisinde ortaya çıkan Hanefîlik, Şâfiîlik, Mâlikîlik, Zâhirîlik gibi diğer İslâm mezheplerinden farklı olan önemli bir tarafı vardır. Yukarıda isimlerini saydığımız mezhepler belli bir ilmî kariyeri hâiz, içtihat derecesine ulaşan âlimlerin, dinden, yani Kur'an ve Sünnet'ten anladığı ve ortaya koyduğu yorumlar sonucu ortaya çıkmıştır.⁷ Ca'ferîler ise mezheplerini üzerine dayandırdıkları Ca'fer Sâdık ve diğer imamları aslında müçtehitlikten daha ileri bir konumda görmektedir. Onlar imamların Allah Teâlâ'nın emri ve Hz. Peygamber'in açıklaması ile tayin edildiğine ve onların birer ilâhi hüccet olduklarını iddia ederler. Bundan dolayı da onlar Ca'fer Sâdık başta olmak üzere, On iki İmamın din konusunda yaptıkları açıklamalara onların

⁴ Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2005, s. 87.

⁵ Ca'fer Sâdıkın hayatı, fikirleri ve ilmî yönü hakkında bkz., Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, s. 86-200.

⁶ Konu hakkında geniş bilgi için bkz., <http://www.caferilik.com/caferilik/1-caferilik-nedir>, Erişim: 29.11.2016.

⁷ İslam Mezhepleri Tarihi bilimine göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra çıkan ister siyâsî-îtikâdî olsun, ister fikhî-amelî olsun bütün mezhepler insan ürünüdür ve insanların Kur'an ve Sünnetten anladığı yorumlardır. İnsanların ortaya koyduğu hiçbir şey de mutlak doğru olamayacağına göre hiçbir mezhep dinle özdeşleştirilemez. Bkz. Sözmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul: Dem Yay., 2010, s. 10.

kendi içtihatları sonucu vardıkları şahsi fetva ve yorumları olarak değil, bizzat Allah'ın peygambere indirdiği dînî öğretinin özü olarak bakarlar.⁸

İşte diğer mezheplerle arasında böyle önemli bir farkın bulunduğu Ca'ferîliğe itikâdî açıdan, On iki İmam kabul ettiklerinden dolayı İsnâaşeriye (on ikiciler); imama inanmayı imanın şartlarından biri olarak gördüklerinden dolayı da İmâmiye denilmektedir.⁹ Günümüzde Şîlik denilince, farklı tonları olmasına rağmen, akla İran anayasasının resmî mezhep olarak kabul ettiği ve tarihte de İmâmiye ya da İsnâaşeriyye Şîliği olarak bilinen yapı gelmektedir. Bu kavramların Türk toplumuna yansımış hâli On iki İmam Şîliğinden ziyade Ca'ferîlik'tir. Nitekim Türkiye'de yaşayan Ca'feriler kendilerini ifade ederken genellikle bu kavramı kullanmaktadır. Bu metinde Ca'ferîlik şeklinde geçen kavram ile kast edilen İmâmiye Şîliğidir.

1. XI-XIII. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA CA'FERÎLİK

Küçük Asya veya daha çok Anadolu diye ifade edilen topraklar ile günümüzdeki İran Devleti'nin sınırları içerisinde kalan bölgeler, stratejik açıdan önemli özelliklere sahip olduğu için ilkçağlardan beri siyâsî ve sosyal açıdan birçok istilâlara ve göçlere mâruz kalmış; sonucunda ise bu topraklar üzerinde birçok millet yaşam sürmüştür. Bu milletler buralarda çeşitli imparatorluklar ve devletler kurmuştur. Pers İmparatorluğu, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı İmparatorluğu burada kurulan devletler içerisinde en önemli olanlarını teşkil etmiştir.¹⁰

X. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başlayan Türkler¹¹ bu yüzyıldan itibaren Anadolu topraklarında görülmüşlerdir.¹² İlk olarak Mâverâünnehir civârında yaşayan Türkler Müslüman olduktan sonra İran bölgesine doğru göç etmiş ve burada Gaznelilerden sonra Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.¹³

⁸ Allame M. Hüseyin Tabatabâi, *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia*, çev. Kadir Aras-Abbas Akyüz, İstanbul: Kevser Yay., 2009, s. 171-178. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Metin Bozan, *İmâmiyyenin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sos. Bil. Ens., Ankara 2004.

⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmet Fevzi Muhammed, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1992, I, 189.

¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *DİA*, İstanbul: 1991, III, s. 111-113.

¹¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut: 1987, IV, 200-202; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dînî Serüveni*, İstanbul: Şema Yay., 2006, s. 25.

¹² Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, İstanbul: Örgün Yay., 2011, s. 51; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: 1980, s. 76-79; Fatih Mehmet Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara: TDV. Yay., 2012, s. 169; Kara, *Selçukluların Dînî Serüveni*, s. 15; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yay., 2009, s. 20; Mehmet Saray, *Türk İran Münâsebetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006, s. 6.

¹³ Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, tahk., M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: 1964, IV, 153, 266-267; Chane, *Osmanlılardan önce Anadolu*, çev. Erol Üye Pazarıcı, İstanbul: Tarih Vakfı

Büyük Selçukluların Mâverâünnehir bölgesinde İslamı kabul etmeleri ve oradan Horasan'a geçmeleri hem İslam dünyası hem de Türkler açısından önemli gelişmelere sebep olmuştur. Bu dönemlerde Mâverâünnehir bölgesinin hâkim mezhebi Sünnî İslam anlayışlarından biri olan Hanefîlik idi. Nitekim bu bölgeye daha önceden Hanefîlik güçlü bir şekilde yerleşmişti. Selçuklular ve diğer ilk Müslüman Türk devletlerinin Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuş olmaları, bu devletlerin Sünnîliği desteklemelerine sebebiyet vermiştir.¹⁴ Sünnîliğe ait fikirler bölgeye Hâricîlerin hemen ardından II/VIII. asrın başlarından itibaren Mürcie mezhebi kanalıyla aktarılmıştır.¹⁵ Mâverâünnehir bölgesindeki İslam anlayışını Anadolu topraklarına taşıyan Selçuklular ise Sünnî mezheplere aykırı düşen fikir sahiplerine, özellikle de Gulat Şîilere ve İsmailîlere karşı aktif bir şekilde mücadele etmiş ve bunlarla mücadele eden kimler varsa onları desteklemiştir.¹⁶ Mâverâünnehir bölgesinin mezhebî yapısı Türklerin Sünnî İslam anlayışını benimsemesinde ve bu anlayışı savunmalarında önemli bir sosyolojik sebeptir. Nitekim A. Yaşar Ocak, bu durumu "*Eğer Şîilik Mâverâünnehir bölgesine güçlü bir şekilde yerleşmiş olsaydı, Türklerin İslamlaşma süreci Şîilik istikâmetinde gelişirdi.*" diyerek ifade etmiştir.¹⁷

XI. yüzyıldan itibaren Horasan ve Orta Asya'dan bir biri ardına gelen göçlerle Anadolu'ya gelen Türkler buralarda siyâsî açıdan büyük değişikliklere sebebiyet vermiş ve bu tarihten sonra bu bölgede azınlık durumundan çıkıp çoğunluğu teşkil eder duruma gelmiştir.¹⁸ Bunun doğal bir sonucu olarak da bu topraklarda siyâsî güç Türklerin eline geçmiş, 431/1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı ve 463/1071'deki Malazgirt Savaşı ile Anadolu ve İran

Yurt Yay., 2002, s. 202; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: Ötüken Yay., 2010, s. 50; Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara: Töre Devlet Yay., 1980, s. 105; Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yay., 2009, s. 337; Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, İstanbul: Frida Yay., 2011, s. 100. Ayrıca bkz. Cenksu Üçer, "Türk Boylarının Aleviliği ve Sünnîliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Samsun 2005, sayı: 20-21, s. 257-258.

¹⁴ M. Fuad Köprülü, *Türk Târîh-i Dînîsi*, haz. Metin Argun, Ankara: Akçağ Yay., 2005, s. 141; Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, haz. Metin Argun, Ankara: Akçağ Yay., 2005, s. 30; Tâhir Harîmi Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, haz. Ali Birbiçer, İstanbul: Bilge Sanat Yay., 2007, s. 46, 51; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 31; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s. 387. Ayrıca bkz. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İran İlişkileri ve Sünnî-Şîi İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 20016, s. 17.

¹⁵ Kutlu, *İmam Mâturîdi ve Mâturîdilik*, Ankara: Otto Yay., 2011, s. 87; Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara: TDV. Yay., 2012, s. 150.

¹⁶ Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali el- Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Nügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, s. 3; Ali Avcu, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, Ankara: Asitan Yay., 2014, s. 78.

¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yay., 2009, s. 42.

¹⁸ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 108; Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş*, s. 53.

topraklarında Selçuklular rakipsiz bir devlet haline gelmiştir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum Saltuk Gaziye, Mardin ve Harput Artuk Gazi'ye, Sivas, Tokat, Amasya ve Kayseri bölgeleri ise Danişmend Gazi'ye verilmiştir.¹⁹

XI-XIV. yüzyıllar arasında Anadolu topraklarında hakimiyet süren devlet Anadolu Selçukluları'dır. Anadolu Selçukluları en parlak dönemlerini XIII. yüzyılda yaşamıştır. Özellikle I. Alaeddin Keykubad'ın (ö.635/1237) dönemi, Anadolu'da i'mâr ve iskân faaliyetlerinin yanında eğitim ve öğretimin zirve yaptığı kayda değer bir dönem olmuştur.²⁰ Ancak içerideki siyâsî karışıklıklar yüzünden Anadolu Selçukluları Bizans'la uğraşmaktan ziyade daha çok Anadolu'nun birliğini temin etme yönünde çaba sarf etmişlerdir.²¹

Anadolu Selçuklularının zayıflamasından sonra Anadolu toprakları üzerinde düzen ve istikrâr bozulmaya başlamıştır. 637/1240 yılında baş gösteren ve Anadolu Selçuklu Devleti'ni ağır bir şekilde yıpratın "Baba İshak İsyani" bu dönemin Türkmen aşîretlerinin din anlayışlarını göstermesi açısından önemli bir olaydır. Bu ve benzeri isyanlar ve iç karışıklıklar neticesinde güç kaybeden Selçuklular, Anadolu topraklarına saldıran Moğollar'ın tahakkümü altına girmek zorunda kalmıştır. Anadolu'da Moğol hâkimiyeti özellikle Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde kendisini hissettirmiştir. Batı ve Güney bölgeleri ise Türkmen Beylerinin denetimi altında kalmıştır.²²

Anadolu Selçuklularının yıkılmasından sonra Anadolu'da beylikler dönemi başlamıştır. Bu beylikler ilk zamanlarda Moğollara bağıydılar. Moğol yönetimi 735/1335'te Ebu Said'in ölümüne kadar Anadolu'nun orta, kuzey ve doğusunda etkili olmuştur. Bir Uygur Türkü olan Alaeddin Bey'in 743/1343 yılında yaptığı Karanbük Savaşı'ndaki kesin zaferiyle Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti sona ermiştir.²³ Anadolu'da kurulan on bir beylikten biri olan Osmanoğulları ise bu tarihlerden sonra iyice gelişmiş, yayılmış ve bütün beylikleri ortadan kaldırarak Anadolu'nun birliğini yeniden tesis etmiştir.²⁴

¹⁹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 112; Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 66; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2006, s. 20-22. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Hakyemez, *Osmanlı İnan İlişkileri*, s. 11.

²⁰ Frederick William Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam*, çev. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yay., 2013, I, 167; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s. 387.

²¹ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 324.

²² Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Ötüken Yay., 1988, s. 82.

²³ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 103-104; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK. Yay., 1988, I, 10.

²⁴ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 25.

İran topraklarında ise 628/1231 yılında Harzemşah Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgeye bir Moğol Devleti olan İlhanlılar hâkim olmuştur. Önceleri putperest olmalarına rağmen İlhanlılar daha sonra İslam dinine girmiştir. Ancak onlar Müslüman olmadan önce İran'da çok büyük tahribatlar yapmıştır. Argun Han ile Yahûdi olan veziri Sa'duddevle'nin İslam dini ile Müslümanlara karşı başlattıkları sindirme hareketi Müslümanlara ciddi zararlar vermiş ve Müslümanların her bakımdan zayıflamalarına sebep olmuştur.²⁵

Moğolların İslam'ı kabul etmelerinden sonra başa geçen hükümdarlar ise daha önceleri yapılan tahribatları tamir etmeye çalışmışlardır. Özellikle Olcaytu, İmâmiye mezhebini kabul ettikten sonra bu mezhebin yayılması için büyük gayretler sarfetmiştir.²⁶ Hülagu'nun veziri Nasirüddin et-Tûsi ile İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu'nun İmâmiye mezhebinden olması ve bu mezhebi yaymaya çalışmaları İmamiye'nin İran'da günümüze kadar canlı bir şekilde yaşamasına sebep olmuştur. İlhanlıların yıkılmasından sonra ise bir ara Timur Han İran'a hâkim olmuş, ancak onun İran hâkimiyeti fazla uzun sürmemiş, daha sonra Karakoyunlular en sonunda da Akkoyunlular İran ve Azerbaycan topraklarının tamamına hâkim olmuşlardır.²⁷ Uzun Hasan'ın (ö.882/1478) ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti de iç karışıklıklardan dolayı zayıflamış, prensler arasında taht mücadelesi başlamış ve nihayet 906/1501'de tarih sahnesinden silinerek yerini Safevîlere bırakmıştır. Bu tarihlerden sonra da İran ve Azerbaycan topraklarının hâkimiyeti Safevîlerin eline geçmiştir.²⁸

XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşanan siyâsî olaylardan anlaşılacağı üzere Anadolu toprakları bu asırlarda birçok göçlere ve siyâsî yönden birtakım değişikliklere mâruz kalmıştır. Bütün bunlara Osmanlı'nın Balkanlar'da fethettiği yerlere Anadolu halkından bir kısmını yerleştirmesini, Türk-Bizans mücadelesi sonucunda Bizanslıların Anadolu'daki Hristiyan nüfusunun bir kısmını Batı taraflarına doğru göç ettirmesini ve konar-göçer Türkmenlerin ve buna benzer diğer grupların tam bir yerleşik hayat yaşamadıklarını da eklersek Anadolu'daki siyasal ve sosyal hayatın ne denli hareketli olduğu daha da iyi anlaşılabilir.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK. Yay., 1988, s. 180-197. İlhanlılar'ın Müslüman olduktan sonraki toplumsal durumları hakkında bkz. Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, sayı: 73, s. 207-230

²⁶ Derviş Dede Ahmed Efendi Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1868, III, 2

²⁷ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK. Yay., 1991, s. 25-33;; Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıykoğlu, Ankara: TTK. Yay., 1992, s. 45-48.

²⁸ Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, 182; Reşat Öngören, "Safeviyye", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460.

olacaktır. Bu dönemde göç etmeyen Anadolu'daki Hristiyan nüfusun bir kısmı yerlerinde kalmış, diğer bir kısmı da ihtidâ edip Müslüman olmuşlardır. Göç eden Hristiyanların boşalttıkları yerleri Müslüman Türk zümreleri doldurmuş, bu arada Türkler birtakım yeni yerleşim merkezlerini de iskâna açmışlardır. Türk-Bizans mücadelesinin bir sonucu olarak Anadolu'da birçok yer yıkılmış ve harap olmuştur. İşte bu sebeplerden XII. ve XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu halkının ekonomik durumu pek iyi olmamıştır. İlerleyen yıllarda XIV. ve XV. yüzyıllarda ise durum değişmiş ve Anadolu'da yaşayan halk müreffeh bir hayata kavuşmuştur.²⁹

XII-XIII. yüzyıllarda Horasan ve daha değişik yerlerden gelip Anadolu'ya yerleşen Türklerin bir kısmı devletin o günkü iskân politikasından dolayı şehir merkezlerine, bir kısmı da köylere yerleşmiştir. Bunların dışında kalan diğer bir kısım ise konar-göçer bir şekilde yaylaklar ve kışlaklar tutarak hayatlarını devam ettirmişlerdir.³⁰ Böyle bir yaşam şekline dolaylı şehir merkezlerine yerleşen Türklerle, şehirlerden uzak köy hayatı yaşayan veya konar-göçer bir yaşam tarzı sürdüren Türkler arasında bir kültür farklılığı oluşmuştur. Bu farklılık kısa sürede kendisini hissettirmiş ve iki farklı hayat tarzı yaşayan kesimin zamanla birbirini beğenmemesine, sosyal ve kültürel yönden birlik ve kaynaşmanın sağlanamamasına sebep olmuştur. Yine bu farklılığın bir sonucu olarak, şehir hayatını benimsemiş olan Türkler, Orta Asya'nın konar-göçer hayat tarzı olan yaylak ve kışlak tutma geleneğini sürdüren Türklere "Yürüyen Türk" anlamında "Yörük"³¹ demişler; onlar da şehirlerde yaşayan Türkler için tembel manasına gelen "Yatak" tabirini kullanmışlardır.³²

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ticaret hacmi oldukça yüksek bir seviyede idi. II. Bayezid (ö.917/1512) döneminin ortalarında, Türkmenlerin Şah İsmail tarafından Erdebil Tekkesi'ne ziyaret için teşvik edilmeleri sebebiyle Anadolu'dan İran'a aşırı derecede göç edilmiş; Osmanlı yönetimi, bu gidişleri asgariye indirmek için buraya yapılan göçleri engelleme yoluna gitmiştir. Çünkü göç edenler beraberlerinde bütün mal varlıklarını da

²⁹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, s. 246-258.

³⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay., 2011, s. 277; Ocak, *Orta Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)* İstanbul: Kitap Yay., 2011, s. 144; Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, s. 96.

³¹ Yörük denilen göçebe Türkmenlerin yaşam tarzı ve kültürel yapıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., 1991.

³² Anadolu'nun Selçuklular zamanındaki sosyal hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisâdi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara: TDV. Yay., 2000, s. 62-70; Mehmet Râmi Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri*, İstanbul: İz Yay., 2012, s. 71.

götürdüklerinden İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde hem insan sayısı azalıyor, hem de ekonomik durum bozuluyordu. Erdebil Tekkesi'ne ziyaret için gidip gelenler de İran'a önemli ölçüde para, eşya ve mal bırakıyorlardı.³³ Nitekim o yıllarda Osmanlı'nın ünlü devlet adamlarından İbn-i Kemal Paşazâde "*Türkler terk edip diyarların, sattılar yok bahaya davarların*" diyerek bu durumu veciz bir şekilde ifade etmiştir.³⁴

Anadolu'dan İran'a yapılan göçler Safevîlerin güçlenmesine, Osmanlıların ise Doğu bölgelerinin zayıflamasına yol açmıştır. Yavuz Sultan Selim (ö.926/1520) padişah olur olmaz bu göçleri ve İran'a yapılan ihracatı özellikle de savaşlarda kullanılabilecek malzemelerin satışını yasaklamıştır. Ancak bu dönemde İran'a yapılan göçler zamanla meyvesini vermiş, Şah İsmail Anadolu'dan kendisine katılan müritleriyle beraber Akkoyunlu Devleti'ni yıkmış; yerine kendi devletini kurmuş ve şahlığını ilan etmiştir.³⁵

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu ve İran toprakları üzerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Sünnî İslam anlayışına sahip Müslümanlar olduğu konusunda tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Çünkü bu dönemlerde hem Büyük Selçuklular hem Anadolu Selçukluları hem de Osmanlılar Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akîdesini benimsemiş olduklarından, Sünnîliği korudukları gibi bu anlayışın yayılması için de son derece büyük gayretler sarf etmişlerdir.³⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinin meşhur veziri Nizâmülmülk (ö.485/1092) ülkenin birçok yerinde kendi ismiyle bilinen medreseler açtırmıştır. Bu medreselerde Sünnî/Eş'arî İslam anlayışı öğretilmiş ve yayılmaya çalışılmıştır. Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta açtırdığı Nizâmiye Medreseleri yüzyıllar boyunca İslam dünyasında önemli bir yer etmiş, Sünnîliğin hem korunmasına hem de Müslümanlar arasında daha geniş bir ölçüde yayılmasına vesile olmuştur.³⁷ Sünnî/Eş'arî İslam anlayışına sahip, İslam

³³ Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1992, III, 346.

³⁴ Kemal Paşa-Zâde, *Târih-i Âl-i Osman*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, Tarih, No: 29, Varak 108.

³⁵ Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK. Yay., 1999, s. 13.

³⁶ Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, IV, 170-180; Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 4, 297; Abdülkadir Yuvalı, "*İlhanlılar*", *DİA*, İstanbul: 2000, XXII, s. 104.

³⁷ Kıvâmüddin Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak (Nizâmülmülk), *Siyâsetnâme*, Terc. Nureddin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah Yay., 1997, s. 19-29; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 36. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "*Nizâmülmülk*" *DİA*, İstanbul: 1996, XXXIII, s. 194-196.

dünyasının bu dönemlerdeki en büyük âlimi, Hücetü'l İslam İmam Gazâlî (ö.505/1111) de bu medreselerde bir müddet hocalık yapmıştır.³⁸

Gazâlî ile birlikte Irak ve İran'da daha da geniş bir etki bulan Sünnîlik, ondan sonra da bu bölgelerde yoğun bir taraftar bulmuş ve bu anlayış asırlar boyu sürdürülmüştür. Ne var ki İran topraklarında siyâsî hayatın Moğollara geçmesi durumu değiştirmiştir. İlhanlılar zamanında meydana kendi fikirleri açısından müsâit bulan, gulat denilen aşırı fırkalar da bundan sonra yavaş yavaş fikirlerini buralarda yaymaya başlamışlardır. Bu durumda şüphesiz Moğol yönetiminin onlara destek vermesinin de büyük etkisi olmuştur. İlhanlılar'ın son dönemlerinde ise İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun (ö.715/1316) İmâmiye mezhebini kabul etmesiyle bölgede bu mezhep de hatırı sayılır bir ölçüde taraftar bulmuştur.³⁹

Önceleri Hanefî mezhebine bağlı olan Olcaytu, daha sonra veziri Reşîdüddin'in etkisi ile Şâfiîliğe geçmiş, ancak hem devlet yönetimindeki her iki mezhep bilginlerinin uygun olmayan tartışmalarına şahit olmasıyla hem de Şia'nın meşhur âlimlerinden Tâceddin Saveci ve sütkardeşi Uygur Tarımtaz'ın çabalarıyla İmâmiye Şiîliğini kabul etmiştir.⁴⁰ Olcaytu bastırıldığı sikkelerin üzerine On İki İmam'ın isimlerini koymuş, Cuma hutbelerinde ilk üç halifenin yerine yine On İki İmam'ın isimlerini okutmuştur.⁴¹ O, İmâmiye anlayışına o kadar bağlıydı ki Hz. Peygamber'in yanında bulunan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in kabirlerini başka bir yere nakletmeyi bile istemiş, ancak bunu gerçekleştirememiştir. İşte Olcaytu'nun bu mezhepsel tavırları ile Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Şiîliğe müsâmahakar tutumları, Şiîliğin İran topraklarında Safevî Devleti kuruluncaya kadar canlı kalmasına sebebiyet vermiştir.

Anadolu'da bu dönemlerde Şiîlerin veya Şiîlikle ilgili birtakım tezahürlerin bulunduğu dâir görüşler ileri süren bazı tarihçiler, iddialarına ispat olarak Oğuz boyuna mensup Karakoyunluları göstermektedir. Türkistan, Mâverâünnehir ve Horasan taraflarından 682-690/1284-1291 yılları arasında

³⁸ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul: 2007, XIII, s. 491.

³⁹ Şerefhan Bitlisi, *Şerefnâme*, (Osmanlı-İran Tarihi), çev. Osman Arslanoğlu, İstanbul: 2015, II, 34.

⁴⁰ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 59; Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şiîlik Cereyanları*, s. 81; Sümer, *Çepniler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. 32; Cahen, "Anadolu'da Şiîlik Problemi", *AÜİF. İslami İlimler Dergisi*, Ankara 1975, 11/2, s. 308; Hanefi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, İstanbul: Ötüken Yay., 2010, s. 288.

⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, thk. M. Hanbeli, Tahran: 1345, s. 92-95, 96-108; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, 2; Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şiîlik Cereyanları*, s. 82; Özgüdenli, "Olcaytu Han" *DİA*, İstanbul: 2007, XXXIII, s. 346.

göçüp gelen, Fırat ile Dicle ırmaklarının yukarı taraflarına yerleşen Karakoyunlular'ın Celayirliler ve Şîî olan İlhanlılar Devleti'nin kültür mirası üzerine kurulmuş olması ve onların Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisini ön planda tutan bir İslam anlayışına sahip olmaları⁴² bu fikre sahip tarihçilerin ileri sürdükleri en temel iddialardır.⁴³ Ancak Kara Yusuf, İskender ve Cihanşah gibi Karakoyunlu hükümdarlarının bastırdıkları paralarda Şîîler tarafından hiç sevilmeyen ilk üç halifenin isimlerinin bulunması bu konudaki görüşlerin pek tutarlı olmadığını ve bu tezin kabulü için daha başka delillere ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.⁴⁴

Bütün bunların yanında bu dönemlerde İran topraklarında, dînî/mezhebî açıdan homojen bir yapının olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim bölgede İmâmiye mezhebinin yanında, Müslümanlara ve özellikle Selçuklulara ciddi zararlar veren, Hasan Sabbahçılar (Haşhaşîler), Babekîler'in devamı sayılabilecek gruplar, Budistler ve Nastûriler gibi fırkalar ve diğer dinlere mensup kimseler de bulunmaktaydı. Gizli bir terör örgütü şeklinde teşkilatlanmış Hasan Sabbahçılar her tarafa dehşet saçmışlar ve Ehl-i Sünnet'in koruyucusu ve savunucusu olan büyük vezir Nizâmülmülk'ü de 484/1092'de öldürmüşlerdir. Ancak Hülagu Han sığınakları ve karargâhları olan Alamut Kalesi'ni onlardan almış ve bu terör örgütüne büyük bir darbe vurmuştur.⁴⁵

XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunun dîni ve mezhebî durumunun İran'daki gibi karışık olmadığı bilinmektedir. Daha önceden de ifade ettiğimiz üzere bu topraklarda yaşayanların çoğu Sünnî İslam anlayışına sahip idi. Ancak konar-göçer Türkmen grupların sahip olduğu İslam anlayışından dolayı da tam anlamıyla homojen de değildi. Nitekim 637/1240 yılında ortaya çıkan Babaîler İsyanı, 823/1420'de meydana gelen Şehy Bedreddin İsyanı, 843/1440'tan sonra Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki faaliyetleri ve nihayet 917/1512 yılında Şah Kulu ile Nur Halife İsyanları⁴⁶ Anadolu'daki dînî/mezhebî durumun homojen bir yapı olmadığını göstermektedir. Şeyh Bedreddin, Şah Kulu ve Nur Halife İsyanlarına

⁴² İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîîlik", *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu*, İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993, s. 86-88.

⁴³ İlgili görüşler için bkz. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, s. 180-186; Hakyemez, *Osmanlı İnanç İlişkileri*, s. 14.

⁴⁴ Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, İstanbul: 2001, XXIV, s. 434, 438.

⁴⁵ Abdülkerim Özyaydın, "Alamut" *DİA*, İstanbul: 1989, II, s. 337; Hasan Sabbah ve Alamut Kalesi hakkında ayrıca bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2011.

⁴⁶ İsyanlar hakkında bkz. Bkz. Ocak, *Bektâşî Menkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul: İletişim Yay., 1983, s. 117-20; Şeyh Bedreddin Mahmut, *Vâridat*, terc. Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay., 1947, s. 30.

kalkışanların öncelikli amaçlarının mevcut yönetimi yıkmak ve yönetimi kendi ellerine almak olduğu söz konusu ise de bu isyanların tümünde mevcut yapıyla fikrî manada bir uyumsuzluğun olduğu görmezden gelinmeyecek bir gerçektir.⁴⁷

Anadolu'ya gelen Oğuz Türkmenleri, bu asırlarda Anadolu'da yaşanan dînî/mezhebî durumun ortaya koyulması için son derece önemli bir yere sahiptir. Nitekim onlar X. yüzyıldan sonra sürekli olarak gruplar halinde Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Yeni gelenler beraberlerinde Orta Asya'daki kültürlerini, doğal olarak inanışlarını da getirmişlerdir. Onların nazarında Şamanlar hâlâ eski değere sahip idi ve bundan dolayı onlarda Şamanizm'e ait kültür unsurları azımsanmayacak derecede mevcut idi.⁴⁸ Hatta kültürün sürekliliği bağlamında bu, anlaşılabilir bir şey olup dini motiflerin yeni bir sosyal ortamda bugün de varlıklarını sürdürmesi şaşırtıcı değildir.⁴⁹ İşte yeni gelen grupların eski inanışlarını muhafaza etmelerinden dolayı Anadolu'da yaşanan Müslümanlık tam manasıyla kitaplarda yazılan İslam ile aynı olmamış; bu dönemlerde köylerde ve kentlerde aynı İslam anlayışı yaşanmamıştır. Dînî alandaki bu dağınık ve heterojen durum Anadolu'da XIII. ve XIV. asırlarda varlığını iyice hissettirmiştir.⁵⁰ Sözünü ettiğimiz bu yeni gelenler şehirlerden uzak kalmakla medrese eğitiminden, kitabî din anlayışından da mahrum kalmışlardır. Kelâmî ve felsefî tartışmalardan ve özellikle İslam dinine ait fikhî inceliklerden habersiz olan bu zümreler daha çok eski Türk Kamları ve atalarının Müslümanlaşmış şekli olarak gördükleri Türkmen Babalarının telkin ettiği inançlara sahiptiler.⁵¹

XIII. yüzyılda, Anadolu'da meydana gelen ve göçebe zümreler tarafından çıkarılan ilk olay, 637/1240 yılındaki "Babaîler İsyanı"dır.⁵² Siyâsî ve sosyolojik olarak birçok önemli sebebe binâen çıkarılan Babaîler İsyanının bizim için önemli olan tarafı, bu isyan hareketinde İmâmiye Şiîliğine/Ca'ferîliğe ait unsurların bulunup bulunmadığıdır. Burada şunu hemen ifade etmemiz gerekir ki bu dönemlerde Anadolu'ya yerleşmiş herhangi bir Şiî ya da Ca'ferî topluluktan veya tam anlamıyla Ca'ferî olmuş bir Türkmen boyundan söz etmek Türk din

⁴⁷ Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması üzerine", *İslâmiyât Dergisi*, c. 6, s.3, 2003, s.118-119.

⁴⁸ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TTK. Yay., 1973, s. 89; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yay., 1978, s. 106; Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 18; Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, s. 36; Ocak, *Alevî ve Bektâşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yay., 2012, s. 53-103.

⁴⁹ Şaban Erdiç, "Anadolu'da Ölümle İlgili İnanç ve Uygulamalara Sosyolojik Bir Yaklaşım –Elmalı Yöresi Örneği-" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy.1 (Haziran 2017), s. 172.

⁵⁰ Bkz. Ocak, *Bektâşî Menkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, s. 117-20.

⁵¹ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 290.

⁵² Ocak, *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, İstanbul: Dergah Yay., 2011, s. 95.

tarihine göre mümkün gözükmemektedir.⁵³ Ancak Baba İlyas'ın çıkardığı bu ayaklanmada, onun slogan olarak ezilenlerin haklarını koruma ve adaleti sağlama gibi ifadeler kullandığını, dolayısıyla da kendisini bir kurtarıcı yani Mehdî gibi gösterdiği iddiaları üzerinden bu hareket İmâmiye Şiîliği ile irtibatlandırılmaya çalışılmaktadır.⁵⁴ Kurtarıcı bekleme inancının, tarihsel süreçte baskı ve zulüm gören neredeyse tüm toplumlarda görülmüş olmasından hareketle, düzene ve adalete kavuşmak isteyen göçebe Türkmen grupları arasında da görülmesi garipsenecek bir durum olmamalıdır. Çünkü Mehdî anlayışına sahip olmayan topluluklardaki kurtarıcı bekleme anlayışı ile Mehdî anlayışına sahip topluluklarda görülen inançlar aynı sosyolojik ve psikolojik şartlardan neşet etmiştir. Birçok sebepten kaynaklanan bir sosyolojik olayı sadece bu tip bir benzerlik yönüyle irtibatlandırıp İmâmiye'deki Mehdî anlayışıyla özdeşleştirmek kanaatimizce son derece eksik ve yetersiz bir görüştür.⁵⁵

A. Yaşar Ocak Babaîler İsyanı'nın her şeyden önce, merkeze karşı geliştirilen bir bakıma siyasal amaçlı toplumsal bir ayaklanma olduğunu, kesinlikle Sünnî olmayan grupların (heteredoks) Sünnî İslam'a karşı yaptığı bir din savaşı olmadığını ve Baba İlyas İsyanının İmâmiye Şiîliğindeki anlayıştan kaynaklanan bir ayaklanma olmadığı görüşündedir.⁵⁶ Gerçekten de ne bu isyanı başlatan ne de isyana destek veren taban İmâmiye Şiîleri/Ca'ferîlerdir. Baba Resul İsyanı İmâmî/Ca'ferî bir hareket olsaydı, taşınması gereken güçlü İmâmî motifler hem isyanın ideolojisine, hem de Türkmenler arasındaki propagandaya yansıtacak, dolayısıyla kaynaklarda da mutlaka bu fikirlerle ilgili birtakım bilgiler yer alacaktı. Yine bu hareketin İmâmiye Şiîliği/Ca'ferîlikle ilgisinin olmadığını bir başka delili de Baba İlyas'ın oğullarından birinin adının ikinci halifenin ismi olan Ömer olması, bazı halifelerinin isimlerinin de İmâmiye tarafından hiç sevilmeyen Ebubekir ve Osman olmasıdır.⁵⁷

Baba İlyas ve Baba İshak, eski Türk inanışlarındaki Şamanizm etkisinden kurtulamamış birer sufî derviştir. Bu bakımdan isyanı, İmâmiye'ye mensup olanların/Ca'ferîlerin ayaklanması olarak nitelemek doğru değildir. Babaîler, XII. yüzyılda İmâmiyeye/Ca'ferîliğe ait temel mezhebî unsurların Anadolu'ya girmemiş olması nedeniyle Hz. Ali kültü, On İki İmam kültü ve Kербela Mâtemi gibi Safevî propagandası ile Anadolu'ya giren temel İmâmiye'ye ait anlayış ve

⁵³ Cahen, "Osmanlılardan Önce Anadolu'da Şiîlik Problemi", s. 318.

⁵⁴ Ocak, *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, s. 98.

⁵⁵ Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şiîlik Cereyanları*, s. 45, 133. Konunun sosyolojik boyutları ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri*, s. 42.

⁵⁶ Ocak, *Türk Sûfliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yay., 2011, s. 263; Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 150.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, s. 12-130.

uygulamaları tanımamışlardır.⁵⁸ Ocak, hareketin İmâmiye veya İsmâîlîlik tesirinde kaldığına dair en ufak bir veriye rastlanmadığını belirtmektedir.⁵⁹ Ayrıca Batılı araştırmacı Cahen de bu isyan için Sünnîliğin olduğu kadar Şîîliğin/Ca'ferîliğin de dışında kalan bir hareket olduğunu söylemektedir.⁶⁰

Baba İshak'ın birtakım farklı dînî inanışları olmakla beraber, isyan etmesindeki en büyük etkenler, Selçuklu devlet adamlarının onlarla ilgilenmeyişi, çeşitli alanlardaki sıkıntılarını gidermemesi, dînî alandaki ihtiyaçlarına cevap vermeyişi, devlet politikasındaki bazı haksız uygulamalar ve Gıyâseddin Keyhüsrev'in devleti kötü idare etmesidir.⁶¹ Ocak gibi bazı tarihçiler XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan göçebe Türkmen halktan bahsederken onların sahip olduğu din anlayışları için Sünnîliğe tam olarak uymayanlar anlamında "heteredoks" kavramını kullanmaktadır. Ocak'ın bu kavram ile anlatmak istediği daha çok Türkmenlerdeki eski Türk inançları ile Şamanizm'e ait unsurlardır.⁶² Mesela Baba İlyas hakkında ölümünden sonra onun için kıratı ile göğe yükseldiğinin söylenilmesi bu inancı temsil etmektedir. Zaten Baba İlyas'ın îtikâdî durumu hakkında Ocak, "*Hiç tereddüt etmeden Baba İlyas'ın İslami kimliğinin altında, çok derinlerde kalmış tipik bir şaman olma hüviyetini henüz kaybetmemiş bir Türkmen Babası olduğunu söyleyebiliriz*" demektedir.⁶³ Yine başka bir tarihçi Osman Turan da Baba İlyas'ın inanç yapısı hakkında "*eski Türk dini akîdelerini taşıyan bir Türk şamanı olduğu*" şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁶⁴

Tarihçilerin XIV-XV. yüzyıl Anadolu'sunda İmâmiye Şîîliği/Ca'ferîlik ile alâkalı olarak gösterdikleri başka bir olay da Şeyh Bedreddin İsyanıdır. Simavna kadısının oğlu olan Şeyh Bedreddin Mahmut (ö.823/1420) Bursa ve Aksaray'da medrese tahsili görmüş, yüksek tahsilini Kahire'de tamamlamış bir şahsiyettir.⁶⁵ Şehy Hüseyin Ahlatî'nin vefatı üzerine onun mürîdi olması hasebiyle yerine geçen Bedreddin, İslam'a aykırı fikirler neşrederek etrafında birçok kişiyi toplamayı başarmıştır. Bedreddin, *Vâridat* isimli eserinde daha çok Bâtıniliğe ait görüşlere benzediğini düşündüğümüz, Allah'ı mutlak bir varlık olarak kabul etmiş, kıyameti ölüm olarak tevil etmiş ve cismâni haşri de inkâr etmiştir. Ayrıca

⁵⁸ Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, s. 100.

⁵⁹ Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 148.

⁶⁰ Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu*, s. 218.

⁶¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 197.

⁶² Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 90.

⁶³ Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 96.

⁶⁴ Turan, *Selçuklular ve İslâmîyet*, s. 425.

⁶⁵ Şeyh Bedreddin Mahmut, *Vâridat*, terc. Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay., 1947, s. 20.

o dabbet'ül-arz ve emsâli gibi kıyamet alâmetlerinin şimdiye kadar hiç zuhur etmediğini, cennet ve cehennem bu dünyadaki iyi ve kötü hareketlerin ruhlardaki acı ve tatlı tezahürleri olduğunu, Hz. İsa'nın ruhu ile diri bedeni ile ölü olduğunu, insanı doğruya ve iyiliğe götüren her şeyin melek olduğunu, kötülüğe ve şehvete götüren her şeyin de şeytan olduğunu söyleyerek Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı birtakım fikirler ortaya atmıştır.⁶⁶

Şeyh Bedreddin, Sünnî İslam anlayışına aykırı fikirlerine ilaveten gaipten aldığı emir ve işaretlerle kendisine inananlarla birlikte âlemi elde etmek için meydana çıkacağını, ülkeleri kendi adamları arasında bölüştüreceğini, taklitçilerin, millet ve mezheplerin temellerini yıkacağını ve haram kılınan bazı şeyleri mübah kılacağını söylemiştir.⁶⁷ Neticede dediğini yapmış, saz ve şaraba izin vermiş, her şeyin insanlar arasında mübah olduğunu ileri sürmüştür. Bedreddin, yaptığı propaganda sayesinde etrafında Hristiyan ve Yahudilerden de birçok kimseyi toplamayı başarmıştır. Çok değişik kesimlerden oluşan Bedreddin'in müridleri gruplar halinde çok uzaklardan gelmiş ve kendisini ziyaret etmişlerdir. Bu müridler "Allah Birdir" dedikten sonra peygamberliği ancak şeyhlerine layık görmüşlerdir.⁶⁸

Bedreddin'in Torlak Kemal ve Börklüce Mustafa adlarındaki iki halifesi Karaburun-Narlidere mevkiindeki Ehl-i Beyt'e aşırı düşkün zümreleri yanlarına alarak Osmanlı yönetimine isyan etmiş, Şeyh Bedredin de Dobruca ve Deliorman mıntikasından bu isyana katılmıştır. Bir müddet sonra Osmanlı devleti tarafından isyan bastırılmış ve Şeyh Bedreddin 823/1420 yılında idam edilmiştir.⁶⁹ Tıpkı Babaîler İsyanında olduğu gibi bu isyan hareketini de İmâmiye Şîîlerinin/Ca'ferîlerin hareketi olarak saymak mümkün değildir. Çünkü bu harekette bâtnî fikirlerin ve hurûfiliğin tesirinde kalmış sûfi bir söylem etkili olmuştur. Ayrıca Şeyh Bedreddin'in ileri sürdüğü fikirler İmâmiye/Ca'ferîyye mezhebi tarafından da reddedilen fikirlerdir. Bundan dolayı da İmâmiye Şîîliği/Ca'ferîlik ile bu hareket arasında doğrudan bir bağ kurulması mümkün değildir.⁷⁰

2. XIII-XIV. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA CA'FERÎLİK

⁶⁶ Şeyh Bedreddin'e ait diğer fikirler hakkında bkz., Şeyh Bedreddin Mahmut, *Vâridat*, s. 30.

⁶⁷ Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî" *DİA*, İstanbul: 1992, V, s. 332-334.

⁶⁸ M. Ertuğrul Düzdâğ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kânûnî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul: Şule Yay., 1998, s. 173-175. Ayrıca bkz. Hakyemez, *Osmanlı -İran İlişkileri*, s. 58.

⁶⁹ Mehmet Hemdemi Çelebi Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1928, II, 113-114.

⁷⁰ Ca'ferîyye Mezhebinin bu konudaki görüşleri için bkz. Muhammed Hüseyin Al-i Kaşifü'l-Gita, *Ca'ferî Mezhebi ve Esaları*, terc. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: 1983, s. 20-105.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemlerde İmâmiye Şîliğinin/Ca'ferîliğin Anadolu toprakları üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığının bilinmesi bu dönemde yaşayan Anadolu halkının dînî/mezhebî durumunun ve faaliyet gösteren tarikatların din anlayışlarının bilinmesine bağlıdır. Ancak bu dönemdeki tarikat, mezhep ve fikir hareketlerinden geniş bir şekilde bahsetmek çalışmamızın sınırlarını aşacağı için bu konuya kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Osmanlılardan önce Anadolu'da kurulmuş olan Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları Devletleri Sünnî çizgide öğrenmiş oldukları din anlayışını korumuş ve bunu da âdeta devletlerinin resmî bir politikası haline getirmişlerdir. Bu sebepten Selçukluların kültürel mirasına sahip olan Osmanlılar zamanında da dînî hayat Sünnîlik siyâseti yönünde sürdürülmüştür.⁷¹ Ancak bu dönemdeki Sünnîlik anlayışı İslam dinine mensup diğer milletlere nazaran çok katı ve keskin bir anlayış olmamış; Anadolu'ya özgü, Arap ve İran İslam anlayışlarından farklı bir mahiyet arz etmiştir. Bu yüzden de Türklerle birlikte İslam anlayışında bu manada olumlu gelişmeler ve değişimler yaşanmıştır.⁷² Bu değişim Moğol İstilasını nedeniyle doğudan gelen sûfilerle daha bir azim ve gayretle oluşmaya başlamıştır. Nitekim Ömer Lütfi Barkan gibi bazı araştırmacılar, Osmanlıların küçük bir beylikten dünyaya hükmeden bir devlet kurmasını sağlayan sebepleri izah ederken en başta Türk-İslâm dünyasının hemen her yerinden Anadolu'ya yapılan Türk göçleri ve bunların lideri olarak Anadolu'ya giren Türk dervişlerinin olduğunu söylemişlerdir.⁷³

Osmanlı toplumunda sultanlar tarafından da korunan dervişlerin gücü ilk zamanlardan itibaren gün geçtikçe artmış ve sûfiler toplum nazarında önemli bir yer tutmuştur.⁷⁴ P. K. Hitti, İslam dünyasında tasavvufun ve tarikatların gelişmesinde bu anlamda Türklerin çok önemli bir katkılarının olduğunu iddia ederek şunları söylemiştir: *"Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin İslam dinine getirip kattıkları devamlı bir katkı, bu dinin tasavvufî bir havaya büründürülmesi olmuştur. Bu hava daha çok Türklerin idaresi altına geçen topraklarda gelişip yayılan ve kendileri ile*

⁷¹ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, terc. A. Fidan-H. Menteş, Ankara: Birleşti Yay., 1991, s. 356; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s. 423; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 49;51.

⁷²Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Yay., 1986, s. 206; Ocak, *Selçuklular Dönemi*, s. 150; Günay-Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, s. 388.

⁷³Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: 1942, sayı: 2, s. 282.

⁷⁴ Franz Babinger, *Anadolu'da İslâmiyet*, çev. Ragıp Hulusi, neşr. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yay., 1996, s. 18.

beraber getirdikleri eski şaman menşeli fikir ve düşünceleri benimseyen çeşitli tarikat ve derviş teşkilatları tarafından gerçekleştirilmiştir.”⁷⁵

Osman Gazi'den Yıldırım Bayezid dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında birkaç defa sarsıntılar yapan Şîî cereyanlar devletin aldığı tedbirler neticesinde Anadolu'ya pek fazla etki edememiş, ancak tasavvufî hareketlerin içerisinde kısmen barınabilmiştir.⁷⁶ Bu dönemlerde Osmanlı Devletinin ilk sultanlarından Osman ve Orhan Bey, Türkmen grupları üzerinde çok etkili olan Sarı Saltuk, Barak Baba, Abdal Musa, Abdal Murad, Kumral Abdal, Kızıldeli ve Geyikli Baba gibi sûfi dervişlerle yakından ilgilenmiş ve onların din anlayışlarından etkilenmişlerdir.⁷⁷ Bu dervişlerin etrafındaki Rum Abdalları denilen zümreler, devletin kuruluş yılları boyunca fetih faaliyetlerine bilfiil katılmış, fetihlerde ve iskân faaliyetlerinde önemli roller oynamışlardır.⁷⁸ Mesela Orhan Gazi, cihad faaliyetlerine yaptığı katkılardan dolayı Geyikli Baba'ya çeşitli ikramlarda bulunmuş, kendisine İnegöl çevresini vermek istemiş ve vefatından sonra da onun kabri üzerine bir türbe yaptırmıştır.⁷⁹

Bu dönemin dervişleri mezhep yönünden İmâmiye Şîisi/Ca'ferî olmamakla birlikte Ehl-i Beyt sevgisini sohbetleri esnasında halka telkin etmişlerdir. Özellikle XIII. asrın ortalarından sonra Anadolu'ya göç ederek gelen Kalenderî, Melâmî, Vefâî ve Haydârî dervişler, yolcuların gelip geçtikleri önemli yerlere tekke ve zaviyeler kurmuşlar, İslam dini hakkında henüz yeterli bir bilgiye sahip olmayan göçebe-yarı göçebe Türkmenler de bunlara meyletmiş ve İslam anlayışlarının çoğunu bu dervişlerden almışlardır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde bu dervişler tarafından kurulan tekke ve zaviyelerin hepsi sonraki yıllarda devletin Anadolu'da yaşayan Türk halkı arasında propagandasını yaymak ve Türkmen inançlarını tevhid potasında şekillendirip, onları Sünnî İslam anlayışına kanalize etmek için kurulmuş olan Bektâşiler tarafından birleştirilmiştir. Bundan dolayı da bu dönemin şeyh ve dervişleri Bektâşiliğin ilk çekirdeğini oluşturan kişiler olarak görülmüşlerdir.⁸⁰

⁷⁵ P. K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, İstanbul: İFAV. Yay., 2011, s. 653.

⁷⁶ Balçoğlu, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, s. 140, 172.

⁷⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Türkiye Yay., 1964, s. 448; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler*, Ankara: TTK. Yay., 1999, s. 102.

⁷⁸ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 63-65; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, İstanbul: 1984, s. 11; Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s. 282-283; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 425.

⁷⁹ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 78; Ocak, *Türkiye Türkler ve İslam*, s. 42; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 425.

⁸⁰ Balçoğlu, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, s. 150, 166; Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 210-212; Ocak, *Kalenderîler*, s. 102.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Anadolu şehirlerinde devletin din anlayışını destekleyen önemli tarikatlar olmuştur. Bunların en önemlileri Mevleviye, Rifâiye, Halvetiye ve Bektaşî Tarikatı'dır.

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî tarafından (ö.634/1273) kurulan Mevleviye tarikatı en yüksek devlet adamlarından en fakir halk tabakalarına kadar hatta diğer dinlerden olan insanların bile gelip katılabildiği geniş bir halkaya sahip idi. Sema, mûsikî ve raksı ilahi aşkı artıran bir araç olarak gören bu tarikat tamamen dönemin resmî mezhep anlayışı olan Sünnî anlayışa sahip idi. Üstelik bu tarikat Sünnî İslam anlayışı dışındaki anlayışlara çok sıcak bakmamıştır.⁸¹ Bu dönemde Rifâiye Tarikatı daha çok şehirlerde yaşayan fakir kitleler tarafından tercih edilmiştir. Halvetiye Tarikatı ise devlet görevleri üzerinde etkili olmuş, cihad anlayışını kendisine ilke edinmiş, Sünnî din anlayışına sahip bir tarikat özelliği sergilemiştir.⁸²

XIII-XIV. yüzyıl Anadolu'sunda müntesiplerinin çokluğu bakımından dikkat çeken başka bir tarikat da Bektâşiliktir. Bektâşiliğin kurucusu olarak gösterilen Hacı Bektaş-ı Velî (ö.737/1271) çok büyük bir şöhrete sahip olmasına rağmen hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkındaki bilinen en kuvvetli bilgi onun Babaî halifelerinden olduğudur.⁸³ Şathiyye, Şerh-i Besmele ve Makâlat gibi eserleri kaleme alan Hacı Bektaş'ın hoşgörüyeye dayalı İslam anlayışı, özellikle Haydarîler, Işıklar, Torlaklar ve Kalenderîler tarafından istismar edilmiştir. Üstelik Hacı Bektaş, bu zümreler tarafından hurûfi, bâtnî ve şîî içerikli motifler taşıyan bir edebiyata da alet edilmiştir. Yine bazı Bektâşi gruplar, bâtnî bir anlayış neticesinde İslam'ın birtakım emirler ve yasaklarını nesh etmişlerdir.⁸⁴ Şîî ve bâtnî içerikli fikirlerle samimi Türkmenleri etkileyen gruplar, devletin baskısından kurtulmak için Bektâşilik şemsiyesi altına girip saklanmışlardır.

Bektâşilik bu dönemlerde çok kısa sürede geniş halk kitlelerine yayılmıştır. Bunun sebebi bu tarikatın her türlü mahallî inançları kolayca bünyesine alabilen bir yapıya sahip olmasındandı. Bu yüzden Osmanlı'nın Rumeli'deki fetihlerinden sonra buralara giden Bektâşi dervişleri, bu bölgelerde tarikatlarına insan kazanmak için fazla bir güçlükle karşılaşmamışlardır. Bu

⁸¹ Bârihüda Tanrı Korur, "Mevleviyye", *DİA*, Ankara: 2009, XXIX, s. 468-470.

⁸² Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 96. Ayrıca bkz. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, s. 15-25; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 55; Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitap Yay., 1999, s. 53.

⁸³ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 404.

⁸⁴ Fıçlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*, İzmir: İlahiyat Vakfı Yay., 2006, s. 160-163.

özelliği sebebiyle Bektâşilik giderek Anadolu ve Balkanlarda daha da zenginleşmiş ve her çevreden insanlara hitap edebilen bir yapı haline gelmiştir. Nitekim bu özelliği sayesinde Bektâşi Tarikatı XV. asrın ortalarından başlayarak büyük çapta Hurûfiliğin etkisinde kalmış, daha sonraları ise Anadolu'ya Safevîler eliyle sokulan Şiî propagandasının tesiri altında kalmıştır.⁸⁵

İşte bu etkiler neticesinde Bektâşiler Sünnî İslam anlayışının sınırlarını aşmış; namaz ve oruç gibi mükellefiyetleri açıkça olmasa bile bâtinî bir teville yorumlayarak yerine getirmemeye başlamışlardır.⁸⁶ Bektâşiler Anadolu'da faaliyetlerine XIX. yüzyıla kadar devam etmişlerdir. Ancak Yavuz Selim zamanında çıkan isyanlar sebebiyle bir ara tekkeleri kapatılmış, Kânûni döneminde tekrar açılmış, nihayet II. Mahmud 1241/1826'da bu tarikatı yasaklamış ve bütün tekkelerini kapattırıştır.⁸⁷

XIII ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunda halk arasında yaygın olan gruplar ise: Aşıkpaşazade'nin "Horasan Erenleri" olarak isimlendirdiği "Gaziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm ve Baciyân-ı Rûm" denilen gruplardır. Rum gazileri, gaza uğruna cihad eden kesimdi. Rum Ahileri, zenaati örgütleyen esnaf birlikleriyle yaşadıkları kentin asayişini sağlayan, meslekten gelme kolluk kuvvetleri (Fütüvvet) idiler. Rum Abdalları ile Rum Bacıları da kendilerini Allah'a adanmış baba, derviş, şeyh, fakir ve bacı diye adlandırılan din adamları ile onların erkek ya da kadın müritlerinden oluşmaktaydı.⁸⁸

Anadolu'da bu dönemde şehirlerde verilen medrese eğitimi ve öğretimi daha çok dînî bir mahiyet taşımakta, din anlayışında da Sünnî esaslar takip edilmekteydi. Aynı şekilde tarikatların şehir tekkelerinde verdiği eğitimler de bu şekildeydi. Bundan dolayı Anadolu'da en gelişmiş şekline Osmanlıların yükselme devrinde ulaşan medrese, Sünnî esaslar üzerine hizmet etmek amacıyla devletin emrinde olmuş ve Sünnî İslam anlayışı bu şekilde giderek Anadolu'da Müslüman Türklerin arasında hâkim bir anlayış haline almıştır. Bu medreselerde yetişen ilmiye mensupları da devlet kademelerinin birçoğunda görev almışlardır.⁸⁹ Medresenin ve Sünnîliğin Türk toplumu içerisindeki bu etkisi birinci derecede şehirden başlamış; dolayısıyla da şehirler sadece sünnî Müslüman Türk dindarlığının merkezleri olmamış; aynı zamanda Sünnî İslam'ın

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Ocak, "Bektâşilik", *DİA*, İstanbul: 1992, V, s. 373.

⁸⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yay., 2009, s. 32-34.

⁸⁷ Ocak, "Bektâşilik", *DİA*, İstanbul: 1992, V, s. 375.

⁸⁸ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman'dan Âşıkpaşa Tarihi*, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1332, s. 222.

⁸⁹ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, s. 356.

değer setleri üzerinden bir kutsallaşma süreci ile karşı karşıya kalmıştır.⁹⁰ Osmanlı idaresinde medreselilerin bürokrasiye hâkimiyetleri ise siyâsî iktidarların onların etki ve kontrolünde kalması ile sonuçlanmıştır.⁹¹

Anadolu'da tarikatların etkinliğindeki büyük şehirlerde görülen dînî durumun yanında, dînî hayatın daha sade yaşandığı, göçebe Türkmenlerin bulunduğu bölgeler de vardı. Bu bölgelerde dinin inanç noktasındaki kapalı, dar ve soyut konular bölgede faaliyet gösteren dervişler tarafından insanların kolayca kavrayabilecekleri bir hale getirilmiştir. Yine bu bölgelerde yaşayan Türkmen halk kitlelerinin bir özelliği de samimi bir din anlayışına sahip olmalarıydı. Ancak Türkmen kitleleri arasında yaygın olan dînî anlayış, içerisinde eski Türk inançlarının etkisinden kurtulamayan dervişlerin telkinlerinden dolayı tam bir Sünnîlik anlayışı değildi. Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi Türkmenlerin bu durumunu: “İlk Osmanlılar ne ifrata varmış Şîî, ne de kadr-i Âl-i Beyt’i siyaseten nâfi kuru bir Sünnî idiler” diyerek veciz bir şekilde ifade etmiştir.⁹²

Göçebe Türkmenlerin İslam anlayışları, bugün adına “Halk Müslümanlığı” da denilen eski Türk inançlarının ve Bâtnîliğe ait fikirlerin tasavvuf rengine bürünmüş basit ve popüler bir şeklinin ve bazı yöresel kültürlerin kaynaşmasından oluşmuş senkretik (bağdaştırıcı) bir anlayış idi.⁹³ Türkmenlerde böyle bir anlayışın ortaya çıkması Mâverâünnehir bölgesinden Anadolu’ya doğru uzun yıllar süren göç yolculukları esnasında geçtikleri bölgelerdeki kültürel unsurlardan etkilenme sebebiyle daha çok ilgilidir. Türkmenler o dönemde merkezi otoriteye karşı koyabilecek kadar büyük bir güce sahiptiler. Şehirlerdeki din bilginleri tarafından şeriata aykırı hareketleri ve kıyafetleri yüzünden eleştirilen, okumuş kimselerden uzak durarak göçebeler arasında yaşayan, eski Türk inancındaki Şaman’ları hatırlatan “baba” lakaplı Türkmen dervişleri hurafeler içeren dînî bilgileri tıpkı bir velî gibi göçebelere

⁹⁰ Şehrin kutsallaşma sürecinde dinin rolü hakkında bkz. Erdiç, “Osmanlı Şehir Tarihi yazımında Din ve Şehirleşme -Mustafa Vâzıh Efendi Örneği- Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün, Amasya: 2017, s. 309-319.

⁹¹ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, s. 356-358; Günay-Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 424; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 48,51. Ayrıca bkz. Ümit Erkan, *16. Yüzyılda Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları*, Ankara: Araştırma Yay., 2016, s. 75.

⁹² Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, neşr. Mümin Çelik, İstanbul: Doğan Güneş Yay., 1971, I, 496.

⁹³ Ocağ, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 36; Ayas, *Tarikat Zümreleşmeleri*, s. 36; Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara: TDV. Yay., 2012, s. 113. Ayrıca bkz. Ahmet Bağlıoğlu, “Türklerde İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma”, *FÜİFD.*, Elazığ 1997, sayı: 2, s. 206.

anlatmış, onların kavrayamadıkları her bir meseleyi de kerâmet olarak ifade etmişlerdir.⁹⁴ Bundan dolayı da baba denilen bu dervişler göçebelerin ve köylülerin manevî hayatlarının yegâne kaynağı olmuşlardır.⁹⁵

Türkmenlerin yaşadığı bölgelere yakın kitabî İslam anlayışına sahip şehirlerde yaşayan din adamları ile Sünnîlik anlayışı içerisindeki tarikat mensuplarının şeyhleri yabancı oldukları bu bölgelerdeki babalarla mücadele edememiştir. Bu bölgelerdeki göçebe Türkmen boylarının yaşantısı, bir tasavvuf hareketi olarak ortaya çıkan ve günümüzde "Alevîler" olarak isimlendirilen topluluklara benzetilebilir. Ancak bu Türkmen babalarının bazılarında görülen seriata aykırı bazı davranışlar ve onların sahip oldukları hulûl ve tenâsüh inançları bu babaların tamamen Sünnîlik dışında bir İslam anlayışına sahip olduklarını göstermez. Çünkü tasavvuf anlayışı içerisinde görünüşte Sünnî İslam anlayışı ile örtüşmeyen birtakım davranışların, giyim ve kuşam ile ilgili farklılıkların dînî inancın temel esaslarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu türden farklılıklar tasavvuf tarihimizde her zaman olabilmıştır.

XIII-XIV. yüzyılda Sünnî mezheplerden kısmen Şâfîliği hariç tutarsak, Hanefîliğin dışındaki Sünnî olan diğer mezhepler bile Anadolu'da yerleşme imkânı bulamamıştır. Öyle ki bu dönemde Anadolu'yu gezen ünlü seyyah İbn Batuta, Sinop civarlarındaki seyahati esnasında Mâlikî mezhebine göre ellerini bağlamadan namaz kılmış, Ca'ferîler de aynı şekilde el bağlamadan namaz kıldıkları için⁹⁶ bölgenin insanı onu İmâmîye Şîisi/Ca'ferî zannetmiş ve Ca'ferî olup olmadığını öğrenmek için de ona İmâmîye Şîilerin yemediği tavşan etini ikram etmişlerdir. İbn Batuta ve arkadaşları da bunun bir imtihan olduğunun farkına vardıklarından tavşanı yemişler ve böylece Şîî ve Râfizî yaftasından kurtulmuşlardır. Batuta bu dönemin şehirlerinde yaşayan Anadolu insanı hakkında "*Anadolu halkı tamamen Ebû Hanîfe mezhebinden olup, Ehl-i Sünnettir. Aralarında ne râfizî, ne mütezîlî, ne kaderî, ne de bid'at ehli bulunmaktadır*" ifadelerini

⁹⁴ Bu dinsel motiflerin kutsal ve kutsallaşma süreci içinde nasıl dinsel bir anlam kazandığının bir değerlendirmesi için bkz., Erdiç, "Bir İnşa Süreci Olarak Fenomenolojik Perspektifte Kutsal ve Kutsallaşma -Ziyaret Fenomeni Örneği-", *Milli Folklor*, c. XV, sy. 114, (2017) s. 39-51.

⁹⁵ Köprülü, *Omanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 97; Balcıoğlu, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, s. 76, 166. Ayrıca bkz. Metin Bozkuş, *Anadolu'da İslam ve Mezhepler*, Sivas: Asitan Yay., 2011, s. 47-64; Üçer, "Türk Boylarının Alevîliği ve Sünnîliği Üzerine Bazı Düşünceler", *OMÜİFD.*, Samsun 2005, sayı: 20-21, s. 259-262.

⁹⁶ Ca'ferîlerin namaz kılma şekilleri için bkz. Ahmed Sabri Hamedâni, *Ca'ferî Mezhebi ve İmam Ca'fer Sâdık Buyrukları*, İstanbul: Kevser Yay., 2014, s. 116; Gölpınarlı, *Şîilik*, s. 586.

kullanmıştır.⁹⁷ Ayrıca İran menşeli olduğu halde Mevlevî tarikatı hiçbir şekilde Şîlikle suçlanmamıştır.⁹⁸ Bundan dolayı Rus bilim adamı Babinger gibilerinin XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu'da yaşayan halkın İmâmiye Şîliğinden ciddi şekilde etkilenmiş oldukları iddiaları pek tutarlı gözükmemektedir.⁹⁹

Sünnîliğe ters düştüğü için Anadolu'da İmâmiye Şîliğine ait anlayışlara ve Safevî propagandasına karşı bu dönemlerde yaşayan halkın büyük bir tepkisinin olduğunu da yine burada söylememiz gerekmektedir. Öyleki dönemin önemli dervişlerinden Sarı Saltuk bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “*Şu acemden ki, kimi bulursanız kırın. Bu mel'unlar hep râfizîlerdir. Kıyamete dek müfsiddirler, bu acem mülkünden geliserdür. Hayırlı tâyife değildir*”.¹⁰⁰ Sarı Saltuk'un bu dönemdeki râfizî nitelmesiyle ifade ettiği Acemler İmâmiye mezhebine mensup olan İranlılardır. Bu ifadeler o yıllardaki Anadolu insanının hem kendini iyice hissettiren Safevî propagandasına karşı duyduğu tepkiyi hem de Sünnî olan Türklerin râfizîler denilen İmâmiye Şîleri hakkındaki genel kanaatlerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunda yaşamış olan göçebe Türkmen gruplarının İslam anlayışlarında Ehl-i Beyt sevgisi dışında İmâmiye Şîliği/Ca'ferîlikle ilişkilendirilebilecek hiçbir ortak nokta yoktur. Anadolu tarihi ile ilgili bilgi veren eski kaynakların hiçbirisinde Anadolu kır ve köylerinde mezhep olarak tam manasıyla İmâmiyeyi benimsemiş/Ca'ferî olmuş bir topluluktan bahsedilmemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile Safevî Devleti'nin ortaya çıkışı arasında yaklaşık iki asırlık bir zaman farkı bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Safevîlerin kuruluşu olan XVI. yüzyılın hemen başında, pek çok konuda olduğu gibi dînî açıdan da kurumsallaşmasını tamamlamıştır.¹⁰¹

Osmanlı'nın kuruluş dönemlerinde yaşayan ilk sûfi dervişlerin ve babaların İmâmiye Şîleri tarafından hiç seilmeyen Ömer ve Osman isminde halifeleri vardır. Yine bu dönemde yaşayan ve günümüz Anadolu Alevîleri tarafından her birine özel bir önem verdikleri şeyh ve dervişlerin o günkü İslam anlayışlarında ve yaşantılarında İmâmiyeye ait anlayışların hâkim olduğu

⁹⁷ İbn Batuta, *Seyahatnâme*, çev. Mümin Çevik, İstanbul: 1983, s. 192-193 Ayrıca bkz. Cahen, “Osmanlılardan Önce Anadolu'da Şîlik Problemi”, *AÜİF. İslami İlimler Dergisi*, Ankara 1975, 11/2, s. 307-319.

⁹⁸ Hayrâni Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: AÜİF. Yay., 1986, s. 60.

⁹⁹ İlgili iddialar için bkz. Babinger, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 12-15.

¹⁰⁰ Ocak, “Türk Heteredoksi Tarihinde Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i Bid'at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981-1982, Sayı: 12, s. 514.

¹⁰¹ Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 42-43.

söylenemez. Bu dönemde Hz. Ali, On İki İmam ve Kerbala Mâtemi gibi inanışlar bu dervişler ve babalar tarafından tanınmamıştır. İmâmiyeye ait bu anlayışlar XV. yüzyılın sonlarına doğru Safevî propagandalarıyla Anadolu'ya girmiştir.¹⁰²

Türkler arasında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e olan sevgi, onların İslam anlayışlarında önemli bir yer tutmasına rağmen, siyâsî ve îtikâdî bir fırka olan İmâmiye Şiîliği Osmanlı'nın kuruluş döneminde kendisine taraftar bulamamış, bu yüzden de îtikâdî ve amelî boyutlarıyla İmâmiyeyi/Ca'ferîliği mezhep olarak kabul eden bir Türk boyu bu dönemlerde olmamıştır. İslam Mezhepleri Tarihi araştırmacıları dışında Türklerden bu dönemde İmâmiye veya farklı bir ekolde Şiî olanlara rastlanılabileceği gibi iddialara sahip olan yazarların yanılığa düştükleri nokta işte buradadır. Çünkü bu yazarlar Türklerdeki Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisini Şiîlik olarak görmekte-dirler. Oysa bir kimsenin mezhebî açıdan Şiî/Ca'ferî olması için yalnız başına böyle bir sevgi yeterli değildir. Örneğin Kânûni ve Yavuz gibi Sünnî İslam anlayışına sahip olup, siyâseten Şia'ya karşı olan sultanlar bile Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e büyük bir sevgi ve saygı duymuşlardır. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e duyulan bu derin sevgi ve saygı, Anadolu'daki Sünnî geleneğe bağlı tasavvufî oluşumlarda, tarikatlarda da varlığını göstermiş; birçok Sünnî tarikat silsilelerini On iki İmam içerisindeki Musa Kâzım, Ca'fer Sâdık gibi isimlerle Hz. Ali'ye bağlamışlardır. Ayrıca II. Beyazıd döneminde İmâmiye Şiîliği ile benzer özellikler taşıdığı iddia edilen "Şah Kulu İsyanı'nda bile isyancılardan bazıları Şah İsmail'e kaçıp gittiklerinde, isyan etme sebeplerini Beyazıd Han'ın ihtiyarlığı, vezirlerin ve vâlilerin halka kötü davranması ve bu çerçevede onların rüşvet almaları olarak anlatmışlar, hiç kimse "Kızılbaş olduğumuz için, Sünnî devlet yönetiminden baskı gördüğümüz için bu isyana kalkıştık" dememiştir.¹⁰³ Onların Osmanlı Devleti'ne isyanlarının sebebi gerçekten İmâmiyeye/Ca'ferîliğe temayül ve taraftarlık olsaydı, bu durumun açıkça Şah İsmail'e isyanın sebebi olarak bildirilmesi gerekirdi.¹⁰⁴

Sonuç

İmâmiye Şiîliğine ait unsurlar arasında gösterilen Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'i sevme, onları yüceltme gibi birtakım anlayışlara Osmanlılar öncesi Anadolu'sunda yani Anadolu'nun Safevî etkisi altında olmadığı yıllarda rastlamak mümkündür. Ancak Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'i sevme, Sünnîlik denilen

¹⁰² Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, s. 9; Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 213-214.

¹⁰³ Erkan, *Kızılbaş Ayaklanmaları*, s. 139.

¹⁰⁴ Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, Ankara: 1986, s. 234; Balcioğlu, *Türkler Arasında Şiîlik Cereyanları*, s. 174. İsyan hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Erkan, *Kızılbaş Ayaklanmaları*, s. 137-190.

İslam anlayışı içerisinde de vardır. Bu dönemde yaşayan hiç kimse kendisinin Şîî/İmâmî ve Sünnîliğe karşı olduğunu ifade etmemiştir. Bununla birlikte XIII-XIV. yüzyıl Anadolu'sunda, Olcaytu dönemini bir kenara bırakırsak, mezhebî kimlik olarak bir İmâmîye Şîîliğinden/Ca'ferîlikten bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Selçuklu dönemlerinden beri Anadolu'da sistemli bir şekilde şiileşme hareketinin bulunmadığını, baskın unsurun daima Sünnîlik olduğunu unutmamamız gerekmektedir. Hatta bu hareketi kurumsallaşma bazında ele alırsak, bu tespitimiz Moğol hükümdarı Olcaytu için bile geçerli olacaktır. Çünkü onun döneminde bile Anadolu'da inşâ edilmiş ve ayakta kalabilmiş Şîî kurumların varlığına rastlamamaktayız. Bu dönemde yazılmış olan eserlerin hemen hepsinin Sünnî İslam anlayışı ve bu anlayışın ürünü olan fıkıh eserleri olması da bu düşüncemizi doğrular mahiyettedir.

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Sünnî bir İslam anlayışına sahip olan Osmanlı sultanları, Sünnîlik dışındaki diğer dînî/mezhebî yorum ve anlayışlara da hoşgörü ile yaklaşmışlardır. Böyle bir hoşgörü ortamında medreselerde öğretilen kitabî İslam anlayışından farklı bir anlayışa sahip bazı dervişlerin etrafında toplanan insanlar olmuştur. Bundan dolayı Selçuklu ve Osmanlılar döneminde din öğretilerini medreseden ve tekkeden alan iki ayrı din anlayışı ortaya çıkmıştır. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve tarımla, hayvancılıkla uğraşan Türkmen halk, tarikat ve mezheplerin sahip oldukları din anlayışından uzak olmuşlar, kendilerine sunulan dînî öğretilerin hangisinin dîne, hangisinin mezhebe ait olduğunu bilemeden özümsemişlerdir.

İmâmîye Şîîliğine/Ca'ferîliğe ait anlayışlar Türkler arasına XV. yüzyılın ilk yarısı ile XVI. yüzyılın başlarında Safevîler eliyle sokulmuştur. Çünkü Safevîler Şîîliği kurdukları devlet düzenini sağlamak amacıyla siyâsî bir araç olarak kullanmış ve bu anlayışı da kendilerine taraftar toplayabilmek için Anadolu'nun uç noktalarına kadar yaymaya çalışmışlardır. Anadolu'daki dağınık, göçebe ya da yarı göçebe grupları kendi saflarına çekmek için mezhebî kimliklerini değiştiren Safevîler, kurduğu tarikat ve Anadolu'ya gönderdiği propagandacı dâiler (davetçiler) sayesinde burada "Safevî Şîîliği"ni yaymaya çalışmışlardır. Bu tarihlerde Anadolu'da yaşayan göçebe Türkmenler ise Safevîler vâsıtasıyla İmâmîye Şîîliğine/Ca'ferîliğe ait bazı anlayışlardan etkilenmişler ve kendilerince şekillendirdikleri İslam anlayışlarını Safevî öğretilerle birleştirerek adına "Halk İslamı" diyebileceğimiz, Arap ve İran İslam anlayışlarından farklı, kitâbî İslam anlayışının sınırlarını aşan bir anlayışı ortaya çıkarmışlardır.

Kaynaklar

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: TTK. Yay., 1991.
- "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik", *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.
- Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitap Yay., 1999.
- Altıntaş, Hayrânî, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: AÜİF. Yay., 1986.
- Arayancan, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2011.
- Âşıkpaşazâde, Ahmed, *Tevârih-i Âli Osman'dan Âşıkpaşa Tarihi*, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1332.
- Atalan, Mehmet, *Şîiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Avcu, Ali, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, Ankara: Asitan Yay., 2014.
- Ayas, Mehmet Râmi, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri*, İstanbul: İz Yay., 2012.
- Babinger, Franz, *Anadolu'da İslâmiyet*, çev. Ragıp Hulusi, neşr. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yay., 1996.
- Bağlıoğlu, Ahmet, "Türklerde İslamlaşmayla Birlikte Mezhep Hareketleri Üzerine Bir Araştırma", *FÜİFD.*, Elazığ 1997, sayı: 2.
- Balcıoğlu, Tâhir Harîmi, *Türkler Arasında Şîilik Cereyanları*, haz. Ali Birbiçer, İstanbul: Bilge Sanat Yay., 2007.
- Barkan, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: 1942, sayı: 2.
- Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TTK. Yay., 1973.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisâdi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara: TDV. Yay., 2000.
- Bozan, Metin, *İmâmiyyenin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üni. Sos. Bil. Ens., Ankara 2004.
- Bitlisî, Şerefhan, *Şerefnâme*, (Osmanlı-İran Tarihi), çev. Osman Arslanoğlu, İstanbul: 2015.

- Bozkuş, Metin, *Anadolu'da İslam ve Mezhepler*, Sivas: Asitan Yay., 2011.
- Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, İstanbul: Örgün Yayınları, 2011.
- *Osmanlılardan önce Anadolu*, çev. Erol Üye Pazarıcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.
- "Osmanlılardan Önce Anadolu'da Şiilik Problemi", *AÜİF. İslami İlimler Dergisi*, Ankara 1975, sayı: 11/2.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kânûni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul: Şule Yay., 1998.
- Efendi, Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. I-V, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1992.
- el- Hüseyinî, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Nügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943.
- el-Kummî, Ebu Ca'fer (Şeyh Saduk), *Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Erdiç, Şaban, "Anadolu'da Ölümle İlgili İnanç ve Uygulamalara Sosyolojik Bir Yaklaşım -Elmalı Yöresi Örneği-" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, sy.1 (Haziran 2017), s. 172. ss 147-178.
- "Osmanlı Şehir Tarihi yazımında Din ve Şehirleşme -Mustafa Vâzih Efendi Örneği- *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir ve Ayşegül Gün, Amasya: 2017.
- "Bir İnşa Süreci Olarak Fenomenolojik Perspektifte Kutsal ve Kutsallaşma - Ziyaret Fenomeni Örneği-", *Milli Folklor*, c. XV, sy. 114, (2017).
- Erkan, Ümit, *16. Yüzyılda Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları*, Ankara: Araştırma Yay., 2016.
- Eröz, Mehmet, *Yörükler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., 1991.
- Fığlalı, Ethem Rûhi, *Türkiye'de Alevilik Bektaşılık*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2006.
- *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, Ankara: 1986.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul: Derin Yayınları, 2011.
- *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.

- Günay, Ünver- Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yay., 2009.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, İstanbul: 1984.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İnan İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 20016.
- Hamedâni, Ahmed Sabri, *Ca'ferî Mezhebi ve İmam Ca'fer Sâdık Buyrukları*, İstanbul: Kevser Yay., 2014.
- Hasluck, Frederick William, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam*, çev. Timuçin Binder, c. I-II, İstanbul: Ayrıntı Yay., 2013.
- Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıyıköğlü, Ankara: TTK. Yay., 1992.
- Hitti, P. K., *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, İstanbul: İFAV. Yay., 2011.
- İbn Batuta, *Seyahatnâme*, çev. Mümin Çevik, İstanbul: 1983.
- Kara, Seyfullah, *Selçukluların Dinî Serüveni*, İstanbul: Şema Yay., 2006.
- Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed, *Tarih-i Olcaytu*, thk. M. Hanbeli, Tahran: 1345.
- Kaşifü'l-Gıta, Muhammed Hüseyin, *Ca'ferî Mezhebi ve Esasları*, Terc. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: 1983.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Târîh-i Dînîsi*, haz. Metin Argun, Ankara: Akçağ Yay., 2005.
- *Anadolu'da İslâmiyet*, haz. Metin Argun, Ankara: Akçağ Yay., 2005.
- *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Ötüken Yay., 1988.
- *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Yay., 1986.
- *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yay., 2009.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul: Dem Yay., 2010.
- *İmam Mâturîdi ve Mâturîdilik*, Ankara: Otto Yay., 2011.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan, *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Ceher*, tahk., M. Muhyiddin Abdülhamid, c. I-IV, Kahire: 1964.
- Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, terc. A. Fidan-H. Menteş, Ankara: Birleşim Yay., 1991.

- Mutlu, İsmail, *Tarihte ve Günümüzde Ca'ferîlik*, İstanbul: Mutlu Yay., 1995.
- Müneccimbaşı, Derviş Dede Ahmed Efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr*, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1868.
- Nizâmülmülk, Kıvâmüddin Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak, *Siyâsetnâme*, Terc. Nureddin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah Yay., 1997.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yay., 2009.
- *Orta Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)* İstanbul: Kitap Yay., 2011.
- *Alevî ve Bektâşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yay., 2012.
- *Bektâşi Menkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul: İletişim Yay., 1983.
- *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, İstanbul: Dergah Yay., 2011.
- *Türk Sûfiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yay., 2011.
- *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler*, Ankara: TTK. Yay., 1999.
- "Türk Heteredoksi Tarihinde Zındık, Harici, Rafîzi, Mülhid ve Ehl-i Bid'at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981-1982, Sayı: 12.
- Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2006.
- Öztürk, Emine, *Dînî ve Kültürel Ritüelleriyle Ca'ferîlik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Paşa-Zâde, Kemal *Târih-i Âl-i Osman*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, Tarih, No: 29, Varak 108.
- Saray, Mehmet, *Türk İran Münâsebetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006.
- Sarıkaya, Saffet, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, İstanbul: Frida Yayınları, 2011.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

- Solakzâde, Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1928.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK. Yay., 1999.
- *Çepniler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
- Şahin, Hanefi, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, İstanbul: Ötüken Yay., 2010.
- *Şiîlerin Gözüyle Sünnîler: İlk Dönem Şiî Kaynaklarda Sünnî Algısı*, Mana Yay., İstanbul 2016.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Türkiye Yay., 1964.
- Şehbenderzâde, Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, neşr. Mümin Çelik, İstanbul: Doğan Güneş Yay., 1971.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmet Fevzi Muhammed, I-III, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1992.
- Şeker, Fatih Mehmet, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara: TDV. Yay., 2012.
- Şeyh Bedreddin Mahmut, *Vâridat*, terc. Mustafa Rahmi Balaban, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay., 1947.
- Tabatabâi, Allame M. Hüseyin, *Tüm Boyutlarıyla İslamda Şia*, çev. Kadir Aras-Abbas Akyüz, İstanbul: Kevser Yay., 2009.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, c. I-V Beyrut: 1987.
- Taylor, John Boer, "Sûfilerin Manevî Atası Ca'fer es-Sâdık" çev. Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2000, sayı: 5.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmîyet*, İstanbul: Ötüken Yay., 2010.
- *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay., 2011.
- *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yay., 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK. Yay., 1988.
- *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK. Yay., 1988.

Üçer, Cenksu, "Türk Boylarının Aleviliği ve Sünniliği Üzerine Bazı Düşünceler",
Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, Samsun 2005, sayı: 20-21.

Ünal, Oğuz, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara: Töre Devlet Yay., 1980.

Üzüm, İlyas, "Alevîlik-Ca'ferîlik İlişkisi veya İlişkisizliği", *İslâmiyât Dergisi*,
Ankara 2003, cilt: 6, sayı: 3.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: İlgî Yay., 1980.